

ПОВОЄННІ РЕФОРМИ ТА СТАНОВЛЕННЯ ПРЕДСТАВНИЦЬКОЇ ДЕМОКРАТІЇ В ЯПОНІЇ

У статті аналізується співвідношення першої та другої хвиль модернізації Японії, розкриваються особливості формування нової демократичної моделі суспільного розвитку країни після поразки у Другій світовій війні.

Ключові слова: *мотибун, «мейдзійська модель», «демократія Тайсьо», неординарна демократія, мілітаризм, «синдром Тихоокеанської Швейцарії», «зворотний курс».*

Японія – єдина країна, генетично не належна до європейського світу, сьогодні є повноправним членом західного співтовариства й однією із провідних «індустріальних демократій». До набуття такого статусу Країна Вранішнього Сонця просувалася своїм особливим шляхом, спираючись на традиції та прискорену модернізацію в умовах тотальної демократизації всіх сфер життєдіяльності суспільства. Нове обличчя Японії сформувалося впродовж двох хвиль модернізації, які стали переломними моментами національної історії. Початок першого пов'язаний з Мейдзі ісин (реставрація Мейдзі, 1868 рік), коли після більше ніж двохсотлітньої ізоляції розпочалися активні контакти з країнами Заходу. Цей етап можна розглядати як початок широкомасштабної модернізації, вестернізації або європеїзації. Другий етап був започаткований від капітуляції країни у 1945 році. І ось уже майже 70 років Японія вражає світ винятково вдалим поступальним стабільним розвитком, неухильно зміцнюючи свої економічні, політичні й культурні позиції на світовій арені.

Сучасну японську політичну культуру можна вважати цікавим прикладом органічного сплаву національного традиціоналізму і західництва. У цьому контексті японський досвід має значення для незалежних держав пострадянського простору загалом, та України зокрема, яка намагається поєднати свої особливості розвитку із західним досвідом. Дослідження основних складових японської моделі розвитку дає змогу з'ясувати сутність адаптаційного потенціалу традиціоналізму, можливість його гнучкості та пристосування до оточуючого політичного середовища і потреб сучасного інноваційного розвитку й глобалізації.

Проблема політичного розвитку Японії після Другої світової війни загалом активно досліджувалася такими радянськими японознавцями, як Х. Т. Ейдус [32], Ю. Д. Кузнєцов, Г. Б. Навлицька [13], В. А. Латишев [15], І. М. Кутаков [14], Б. Г. Сапожников [24], П. П. Топьоха [28], О. Я. Макаров [17], Е. Л. Катасонова [9] та іншими. Увага, насамперед, приділялася питанням повоєнних реформ американської окупаційної влади в Японії, піднесенню робітничого і профспілкового руху, становленню «півторопартійної» політичної системи 1955 року, критиці мілітаристських настроїв серед деяких представників політичної еліти країни.

Формуванню основ повоєнної японської демократії присвячені публікації російських японознавців Г. Н. Севостьянова [26], С. О. Буранка [3], С. В. Чугрова [31], В. Б. Рамзеса [22], В. С. Мясникова [19], А. А. Кошкіна [12] та інших. Основний акцент у працях цих дослідників зроблено на тих подіях, завдяки яким в

Японії відбулися прискорені процеси демілітаризації та демократизації, були створені сприятливі умови для формування специфічної моделі демократії. У статтях Д. А. Саприкіна [25] і Н. В. Овсянникова [21] уперше запропонована теза про демократичний досвід довоєнної Японії. Так, Н. В. Овсянников стверджує, що помилково було б пов'язувати успіхи Японії у розбудові демократичної моделі управління й громадянського суспільства винятково з тим періодом її історії, який розпочався після поразки мілітаристського уряду в Другій світовій війні та ініційованих окупаційною адміністрацією реформ соціально-політичної системи Японії. На його переконання, передвісником повоєнних демократичних змін були політичні процеси Тайсьо (1910 – 1920-і роки), а всю довоєнну історію Японії не можна кваліфікувати як засилля мілітаризму, поміщицько-буржуазного ладу, придушення демократії «у корені».

Отже, проблема політичного розвитку Японії у повоєнний період поступово дістає своє всебічне та об'єктивне відображення на сторінках наукової періодики, у матеріалах «круглих столів» і наукових конференцій, які регулярно зорганізуються Інститутом Далекого Сходу Російської академії наук. Водночас досліджувана тема й досі не стала об'єктом спеціальної, комплексної наукової праці у російській історіографії. На жаль, українські дослідники до цієї проблеми майже не долучилися. Сучасна вітчизняна історична наука лише взяла напрям на формування власного японознавства.

Мета статті полягає у виявленні особливостей та характеристиці демократичного процесу в повоєнній Японії.

Формування політичного обличчя сучасної Японії припадає на повоєнний період, оскільки новітня політична система країни виникла на основі нової Конституції (1947 рік), написаної під диктовку американських політтехнологів із штабу окупаційних військ. Водночас великий вплив на еволюцію політичної моделі Японії мав її власний історичний досвід. Ще в сьогунську епоху в країні склалися досить специфічні суспільні структури: з одного боку, вони вирізнялися жорсткістю, відсутністю демократичності у класичному сенсі, існуванням достатньо чіткої системи співвідпорядкування, ієрархічних елементів, а з іншого – відсутністю авторитарності або засилля, пригноблення особистості, зневажання нею або її приниження [6, с. 62]. Така система спиралася на колективне прийняття рішень і символічність лідера, котрий виступав як координатор при розподілі службових обов'язків та делегуванні прав на участь у прийнятті рішень. Так, у процес прийняття політичних рішень у даймьоке залучалися чиновники всіх рівнів, що вможлилювало участь у ньому кожного суспільного прошарку відповідно до механізму мотибун (одиниця вимірювання участі у прийнятті рішень).

Унаслідок першої модернізації епохи Мейдзі в Японії на засадах вестернізації відбулася глибока трансформація всіх сфер життєдіяльності суспільства – економіки, політики, науки, культури. Консервативна революція не тільки зруйнувала неефективний токугавський режим, а замінила його життєздатною «мейдзійською моделлю розвитку», ґрунтованою на органічному поєднанні національних традиційних духовних основ із новітніми іноземними моделями і технологіями [18, с. 56]. У східній країні, існування якої ще недавно відбувалося в межах військово-феодальних відносин, прискорений розвиток капіталізму викликав бурхливу революцію буржуазних відносин, появу перших політичних

партій – Дзіюто (Конституційна ліберальна партія, 1881 рік) та Кайсинто (Партія конституційних реформ, 1882 рік). Обидві партії відображали інтереси міської та сільської буржуазії, але не мали підтримки з боку уряду, який намагався створити альтернативну проурядову партію – Тейсейто (Конституційна імператорська партія). Остання, однак, була нечисленною й не відіграла якоїсь значної ролі у політичному житті.

Унаслідок «Руху за свободу та народні права» в Японії була проголошена конституція (11 лютого 1889 року) і відкритий перший парламент (2 листопада 1890 року). Однак недостатня організованість та розмитість ідеології політичних партій Японії не сприяли встановленню парламентської практики правління в країні впродовж 1890–1898 років. Переважний вплив на розвиток внутрішньополітичної ситуації мали чотири найголовніших клани колишніх даймьо: Сацума, Тьосю, Тоса, Хідзен [5, с. 348].

Лише у 1901 році відбувся перехід до «партійних» кабінетів. Найбільш впливовою партією була Сейюкай (Партія друзів конституційної політики), яка утворилася у 1900 році на базі Дзіюто. Із формуванням цієї партії завершився майже десятирічний період (1890–1900) після створення парламенту, впродовж якого політичні партії довели, що функціонування політичної системи без них є неможливим. Посилення впливу політичних партій було доказом зміни покоління політичних діячів: на зміну самураям із південно-західних князівств почали приходити випускники університетів, які вирізнялися не тільки освітою та життєвим досвідом, а й походженням.

У той час партіям доводилося діяти у непростій політичній обстановці, пов'язаній з обмеженою чисельністю виборців, які становили всього 1-3% від загального числа населення країни, низькою політичною культурою більшості населення, особливостями системи вищих органів влади, насамперед наявністю невиборної й не передбаченої до розпуску палати перів, непідзвітністю парламенту кабінету міністрів, призначуваному імператором, винятковим правом Таємної ради надавати свої рекомендації імператору [5, с. 338]. Крім того, намагаючись унеможливити посилення політичних партій, Ямагата Аритимо, голова уряду, в 1900 році домогся того, щоб на посади військового та морського міністрів призначалися тільки генерали й адмірالی дійсної військової служби.

Вирішальну роль у визначенні політики країни політичні партії почали відігравати в епоху «демократії Тайсьо», що характеризувалася піднесенням і розвитком ліберальних та демократичних тенденцій у різних сферах життя: політиці, суспільстві, культурі.

Серед найбільш значущих подій і завоювань періоду «демократії Тайсьо» можна назвати такі: суттєве зменшення ступеня впливу «невиборних сегментів» політичного життя, передусім так званих хамбацу (мейдзійської олігархії), на державну політику; посилення політичної ролі виборного органу влади – нижньої палати парламенту й, зрештою, формування урядів на основі представлених у парламенті партій; уведення у 1925 році загального виборчого права (для чоловіків) і формування перших пролетарських партій; прийняття більш м'якого законодавства щодо регулювання відносин між працею та капіталом, а також між орендарями і землевласниками; встановлення первинних форм громадського контролю над збройними силами; скорочення озброєнь, насамперед розформування чотирьох дивізій у 1925 році й підписання Японією у 1921 році та

1930 роках відповідно Вашингтонського і Лондонського договорів про обмеження морських озброєнь; поступова відмова від політики воєнної експансії та участь Японії у розбудові Версальсько-Вашингтонської системи міжнародних відносин, уключаючи Лігу Націй [21, с. 4].

Ця хвиля лібералізму була зумовлена низкою пов'язаних між собою чинників: суттєвими соціально-економічними зрушеннями в Японії внаслідок мейдзійських перетворень, зміною культурно-психологічного клімату в країні, впливом міжнародної ситуації та загальносвітових тенденцій. Прискорена індустріалізація й модернізація економіки привели до значного розширення прошарку японської торгово-промислової буржуазії, яка активно домагалася відповідного посилення політичних позицій і права впливати на державну політику [16, с. 171]. Одним із головних важелів впливу бізнесу на авторитарну владу була активна підтримка політичних партій, здатних обстоювати його інтереси перед урядом. Саме у цей час лідери партій значною мірою стали виразниками інтересів великого бізнесу [21, с. 5].

Значний вплив на прогрес ліберальних ідей у Японії мали світові тенденції того часу, передусім події Першої світової війни. Вступ у війну США під гаслом «захисту свободи і демократії» та оприлюднення знаменитих «14 пунктів Вудро Вільсона», хвиля революцій у Європі й прихід до влади у Великій Британії першого лейбористського уряду – все це продемонструвало як суспільству, так і значній частині політичної еліти Японії необхідність серйозних змін у внутрішній та зовнішній політиці.

Отже, феномен «демократії Тайсьо» був багатоаспектним, однак його головним політичним змістом варто назвати перехід до так званих «партійних кабінетів», тобто до урядів, що формувалися домінуючими у парламенті політичними партіями. Саме вимога кенсей («конституційного уряду») була головним політичним гаслом епохи «демократії Тайсьо».

Здавалося, що на межі 1910 – 1920-их років довгоочікувана мета переходу від авторитарно-бюрократичного до парламентського правління була досягнена. Корінним переломом – хоча б ілюзорним – було створення у 1918 році кабінету на чолі із першим «прем'єром-простолоудином» Хара Такасі. Остаточне ж завершення процесу політичної трансформації в напрямі домінування партійних сил відбулося у 1924 році, коли внаслідок «руху на захист конституціоналізму» коаліція трьох партій – Кенсейкай (Спілка конституційної політики), Сейюкай (Асоціація політичних друзів) і Какусин курабу (Реформістський клуб) – домоглася відставки «неконституційного» кабінету Кіеура Кейго й фактично започаткувала традицію «позмінного правління» двох найбільших політичних партій. Навіть тодішній генро (державний старійшина) Сайондзі Кіммоті дійшов висновку, що почергове формування кабінету однією із найчисельніших партій і є кенсей дзьодо – «істинним шляхом конституціоналізму» [21, с. 7].

Партійні уряди керували Японією впродовж 1918 – 1932 років, з невеликою перервою в 1922 – 1924 роках, тому основні перетворення періоду «демократії Тайсьо» припадають саме на цей час. Так, за 1919 – 1925 роки партії добилися збільшення електорату більше ніж у 8 разів: з 1,5 до 12,5 млн. чол., тобто політичні партії, дійсно, були головними провідниками політичних процесів «демократії Тайсьо».

Однак «демократія Тайсьо» не дістала у довоєнний період подальшого розвитку. Причин цього явища багато. Це – нерозвиненість економічних і соціальних структур, відсутність усталених демократичних традицій, подвійний характер діяльності «народних партій», політична непослідовність, обмежена й відверта кон'юнктура зацікавленість партійних лідерів у зближенні з народними рухами, угоди щодо антидемократичних та антипартійних сил, «політика компромісів» довоєнних партій, утіленням якої став Хара, що, до речі, привела до безпрецедентного у світовій історії феномена: утвердження парламентської політики нереволуційним шляхом, але водночас саме така тактика партійних лідерів початку японського лібералізму визначила нетривалість і неповноцінність «демократії Тайсьо». Ставка, зроблена партіями на приход до влади в умовах існуючого ладу та «косметичні» зміни у політичній системі, зумовили те, що епоха партійних урядів не привела до якісних змін у політичній структурі.

За період перебування партій при владі не був ліквідований жоден із тих недемократичних та позаконституційних інститутів, які впродовж тривалого часу перешкоджали становленню партійної політики: не були реформовані ні Таємна рада при імператорі, ні палата перів; не був скасований інститут генро (а саме вони продовжували визначати майбутнього прем'єра, а за парламентом це право так і не було офіційно закріплене); незважаючи на певні спроби поставити збройні сили під контроль цивільної адміністрації, незалежність армії й флоту не була подолана [21, с. 10].

Велику роль у деформації довоєнної японської демократії відіграв також зовнішній чинник, передусім світова економічна криза, внаслідок якої змінилась економічна і політична кон'юнктура, а партійні кабінети не змогли витримати натиск військових, оскільки їхнє існування не було підкріплене на рівні державного законодавства. Це й спричинило посилення впливу у політичних структурах тих, хто вбачав у розвиткові демократичних форм загрозу здатності нації ефективно оборонятися і вийти на рівень великих воєнних держав того часу [8, с. 29]. Прихід до влади мілітаристів був зумовлений не зміною, а цілковитим використанням ними тих інститутів, які не були реформовані за період «демократії Тайсьо».

Суспільні рухи у середині 1920-их років майже припинились, оскільки суспільство розчарувалося у занадто консервативній політиці партійних урядів, не готових до рішучих політичних, а найголовніше – соціально-економічних реформ. У сприйнятті суспільства партії дискредитували себе настільки, що падіння останнього партійного кабінету у 1932 році стало для японців не більше ніж завершенням епохи партійних урядів і не означало серйозної зміни політичного ладу й курсу [21, с. 11]. Тому 1930-і роки стали найпохмурішими роками в японській історії, коли придушення демократії на макрорівні (на рівні загальнонаціональних структур) призвело до деформації існуючих на мікрорівні (на рівні соціальних груп та міжгрупових відносин) типів своєрідної демократії [6, с. 65].

До поразки у Другій світовій війні Японія прийшла як тоталітарна, мілітаристська держава, максимальним чином скориставшись традиційними інститутами та постулатами імперської ідеології, які зумовили відновлення залежності особистості від структур влади. Впродовж 1930-их років у Японії під впливом змін у внутрішньополітичній та зовнішньополітичній ситуації відбулася

реставрація системи військово-бюрократичного управління, що знаходилася загалом у межах мейдзійської традиції. Доповнена ця система була, як і в будь-якій воюючій державі, елементами державно-економічного регулювання. На початок 1940-их років у Японії сформувався не фашистський, як стверджувалося раніше радянською історіографією, а специфічний місцевий різновид мілітаристського режиму [4, с. 208].

У роки війни на Тихому океані (7 грудня 1941 року – 2 вересня 1945 року) політичне життя в країні завмерло. Закон від 16 грудня 1941 року жорстко обмежував свободу слова, друку і зборів та передбачав отримання спеціальних дозволів на діяльність не тільки для нових, а й уже існуючих організацій. На основі цього закону були закриті декілька сотень різноманітних товариств. Під тиском мілітаристів політичні партії всіх напрямів «саморозпустилися», а в країні відповідно до «нової політичної структури» було створено Рух допомоги трону, керівним органом якого стала Асоціація допомоги трону [13, с. 351].

Від середини 1930-их років усі ліберальні ідеї та їхнє відображення – у релігії, філософії, мистецтві або культурі – опинилися під підозрою як загроза японському способу життя. Зневажалися свобода думки, друку і зборів, а також свобода совісті та віросповідання. Поступово людьми оволодів страх, і вони вже не наважувалися відкрито висловлювати свої думки навіть перед найближчими друзями. Газети, журнали і радіо повторювали одні й ті ж націоналістичні гасла. Сутність думки, цінності, стандарти поведінки і навіть сенс життя визначалися й інтерпретувалися мілітаристами та шовіністами, на думку яких, люди були не більше ніж зубчиками потужної державної машини. На початок війни націоналізм вирізнявся такими рисами, як авторитаризм, антипарламентаризм, недемократичність, протидія роззброєнню. Він перетворився на паназійський рух, безстрашний і готовий до застосування сили, а Японія – на гігантську фортецю, з якої до 1945 року безперервно розпалювалася війна [10, с. 270]. Але цей досвід не минув даремно. У японській нації сформувався досить стійкий імунітет до жорсткого авторитаризму, який деформував не тільки політичні структури, а й соціокультурні традиційні цінності [6, с. 65].

Закінчення Другої світової війни і крах японської колоніальної імперії ознаменували початок нового етапу в розвитку країни, заклали основи для становлення ефективної національної суспільної моделі [29, с. 6]. 2 вересня 1945 року Японія підписала акт про свою капітуляцію. Політика союзних держав щодо переможеної Японії була сформульована у Потсдамській декларації від 26 липня 1945 року. Вона містила три найважливіші принципи, якими мали послуговуватися держави-переможниці, – демілітаризація країни, її демократизація, створення миролюбивого демократичного уряду [26, с. 52]. З метою виконання цієї програми було вирішено окупувати Японію силами американських військ, хоча зберігалася й можливість розподілу Японії на окупаційні зони [12, с. 56].

Як стало відомо пізніше із розсекречених архівів США, в адміністрації президента Ф. Д. Рузвельта розроблявся план розчленування країни на чотири окупаційні зони – американську, радянську, англійську і китайську. Радянському Союзу за цим планом виділялася обширна територія, до якої включалися острів Хоккайдо та північний схід острова Хонсю. З огляду на те, що зморені війною

японці змирилися із неминучістю окупації, Г. Трумен вирішив «зробити окупацію Японії винятково американською справою» [2, с. 86].

28 серпня 1945 року американські військові підрозділи розпочали висадку на японську територію. Передбачалося, що вони будуть знаходитися там до підписання мирного договору. Отже, з осені 1945 року по весну 1952 року тривав період американської окупації Японії. За американським планом на першому етапі окупації (1945 – 1948) необхідно було здійснити повну демілітаризацію Японії, щоб вона не створювала більше загрози для миру в усьому світі, й установити у ній справжню демократію. З цією метою окупаційна влада розформувала японський Імператорський генеральний штаб, відновила політичні партії, проголосила своєрідний «білль про права», який зняв усі обмеження з політичних, громадянських і релігійних свобод та усував дискримінацію на основі раси, національності, віросповідання або політичних поглядів, і наказала звільнити політв'язнів. Одночасно були скасовані всі недемократичні інститути, такі, як таємна поліція й інші органи, визнані винними у придушенні свободи думки, слова або релігії й у цензурі друку. З державних посад були усунені особи, оголошені «небажаним персоналом», і організований міжнародний Далекосхідний воєнний трибунал для суду над військовими злочинцями [10, с. 359]. Перед судом постали 28 осіб, у їх числі 4 колишніх прем'єр-міністри, 3 міністри закордонних справ, 3 бюрократи з адміністрації воєнного часу та група вищих військових. Вища міра покарання була винесена простою більшістю голосів суддів семи підсудним, пожиттєве ув'язнення – шістнадцятьом. Згодом відбулися інші процеси, під час яких розглядалися справи 5 тисяч осіб, звинувачених у воєнних злочинах. За вироками цих процесів страчено понад 900 осіб.

Низка інших заходів так само була спрямована на витравлення мілітаристського духу із суспільної свідомості. Велике значення мав пацифістський характер конституції 1947 року, а саме її унікальна стаття 9: «Японський народ на вічні часи відмовляється від війни як суверенного права нації, а також від загрози або застосування збройної сили як засобу вирішення міжнародних проблем» [11, с. 398]. Дуже важливою була ідеологічна перебудова, яка відбувалася у свідомості багатьох людей. Цьому сприяла проведена у 1947 році реформа системи освіти, яка полягала у тому, що період обов'язкового і безоплатного навчання був збільшений із шести до дев'яти років; суттєвому перегляді навчальних програм, з котрих була вилучена націоналістична та шовіністична пропаганда; було заборонено викладання курсів моралі й етики (в основу яких була покладена самурайська ідеологія), а також історії та географії (до створення нових підручників); була проведена децентралізація шкільної освіти.

Американці спробували також ослабити культ імператора, який, безперечно, був відповідальним за агресивні дії Японії. З цією метою був прийнятий декрет про відокремлення релігії (синто) від держави. Особлива Директива про синто від 15 грудня 1945 року заборонила японським національним, префектурним і місцевим властям або державним службовцям спонсорувати, підтримку, зміцнення, регламентацію й поширення синтоїзму. Директива анулювала всі форми «Наказу про функції релігії» щодо державного синто і Великого храму Ісе та наказала ліквідувати Раду по храмах Міністерства внутрішніх справ. Вона скасувала також «усі публічні освітні заклади, первинна функція яких полягала у

вивченні й поширенні синто або у підготовці синтоїстського жрецтва», і заборонила «поширення синтоїстських доктрин у будь-якій формі й будь-якими засобами» у будь-якій установі, яка утримується на кошти громадських фондів.

Були перераховані всі мілітаристські та ультрамілітаристські доктрини, які більше не мали права на існування, наприклад: 1) доктрина про те, що імператор Японії є вищим за глав інших держав; 2) про перевагу японського народу над народами інших країн з огляду на предків, родовід або особливе походження; 3) про те, що Японські острови переважають інші країни внаслідок божественного чи особливого походження; 4) будь-яка інша доктрина, котра призначена для переконання японського народу в необхідності воєнної агресії або прославляє силу як засіб вирішення суперечок з іншими народами [10, с. 372].

1 січня 1946 року Д. Макартур у своєму посланні до японського народу сказав: «Настав Новий рік. З ним для Японії розпочинається новий день. Майбутнє відтепер не залежить від купки людей. Відкинуті ланцюги мілітаризму, феодалізму, регламентації тіла і душі, покінчено з контролем над думками й зловживаннями у системі освіти. Тепер всі користуються релігійною свободою та свободою слова» [10, с. 380].

Усе ж, незважаючи на нові часи та нове законодавство, імператор, хоча й перестав бути живим богом, натомість не став і першим серед громадян. Звичайно, функції тенно були визначені юридично у 1946 – 1947 роках, коли в нього була відібрана реальна влада, однак участь імператора у деяких важливих подіях національного життя залишилася відображенням його фундаментального значення як символу державності та єдності народу: призначення прем'єр-міністра й вищих посадових осіб верховного суду; оголошення доповнень до конституції, законів, рішень кабінету міністрів і договорів; скликання парламенту; розпуск палати представників (але не сенату), оголошення загальних виборів до парламенту; підтвердження призначень державних міністрів та прийняття відставки міністрів; прийняття повноважень іноземних міністрів і вірчих грамот послів; затвердження постанов про амністії, заміна вироків, покарань та відновлення у політичних правах; призначення на почесні посади; підписання дипломатичних документів. Але все перераховане було більшою мірою церемоніальним, а не реальним утіленням імператорської влади, оскільки жодне із державних питань не підлягає розв'язанню без згоди кабінету міністрів [7, с. 141].

Повоєнні реформи можна назвати «другою модернізацією» Японії, оскільки поразка у Другій світовій війні обернулася для японців політичним, ідейним і духовним крахом, тотальною кризою національної самоідентифікації [1, с. 45]. Якщо в мейдзійський період модернізація набула форми вестернізації, або європеїзації (формула «вакон – йосай», тобто «японський дух – західна наука»), то після капітуляції 1945 року – американізації, яка проводилася руками все тієї ж японської консервативної еліти (щоправда, не першого, а другого розряду).

Причому воєнні адміністратори змогли здійснити не тільки часткову чистку найодіозніших груп серед еліти (були розпущені 27 шовіністичних організацій, звільнені понад 200 тисяч чиновників, пов'язаних із колишнім режимом) і нав'язати цій старій-новій еліті свої розпорядження, а й прислухатися до її думки. Своєрідність окупаційного періоду (6 років і 8 місяців) полягала в тому, що верховна влада в країні знаходилася у руках Штабу окупаційних військ США, який діяв фактично одноосібно, незважаючи на створення міжнародних структур

(Далекосхідної комісії та Східної ради для Японії). Керівництво країною США здійснювали через японський уряд, який виконував роль своєрідного «сита», через котре відбиралося все конформне і відкидалося неприйнятне [27, с. 85].

У руслі становлення повоєнної адміністративної системи відбувався демонтаж старої та формування основного контуру нової структури центрального державного управління, прийняття відповідної юридичної бази, а також ужиття широкого комплексу політичних, організаційних, фінансових й інших заходів, а саме: 1) демонтаж одіозних форм управління, що асоціювалися з воєнно-поліцейським режимом та агресивними війнами, 2) створення юридичної основи, яка закріпила статус і встановила нормативи діяльності центральної адміністративної системи; 3) створення структури центрального уряду, відповідної до нових потреб суспільного розвитку; 4) становлення нової, більш демократичної, системи державної служби. Внаслідок цього вдалося створити компактну систему уряду у складі 12 міністрів та 8 незалежних управлінь (чисельність кабінету міністрів не перевищувала 17 – 20 осіб); запровадити механізм політичного стримування бюрократії, усунути можливості узурпації влади державними чиновниками. Спадковість кадрового складу і принципів діяльності бюрократичних структур забезпечила стабільність та ефективність формування правильного політичного й економічного курсу [6, с. 67].

Неабияке значення мало збереження (хоча і формальне) конституційної монархії, відмова керівника американської військової адміністрації генерала Д. Макартура притягти імператора Хірохіто до відповідальності за воєнні злочини, що, зрештою, й уможливило безперешкодне проведення демократичних реформ у Японії. Щоб забезпечити повний контроль за настроями та поведінкою населення, командування окупаційних сил вирішило зберегти статус Хірохіто, зняти з імператора будь-яку відповідальність за війну, не зазіхати на його авторитет та отримати максимальну користь з існуючої структури влади, продиктувати переможеній країні демократичні нововведення. Тому задля створення сприятливих умов реформування Японії потрібен був національний лідер, навколо якого міг би об'єднатися народ, і, отже, пасивно виконувати через нього вказівки переможців [6, с. 66].

Упродовж осені 1945 року адміністрація Д. Макартура вела активну боротьбу проти «феодальних пережитків» та імперської системи влади. 10 жовтня був заборонений прапор із зображенням сонця (хіномару), який майорів над імперією від доби реставрації Мейдзі, однак штаб-квартира не заперечувала проти національного гімну «Кімігайо», який оспівував славні діяння та найвеличніші здобутки монархії.

11 жовтня окупаційна влада випустила на волю близько 500 політичних в'язнів та оголосила про «п'ять реформ»: емансипацію, сприяння профспілкам, демократизацію освіти, економічної системи і системи правозахисту. Жителі країни отримали законну можливість критикувати уряд, імператора й інші інститути державного управління. Загалом період 1945 – 1955 років став першим етапом у розвитку сучасної партійно-політичної системи Японії. Характерними рисами цього періоду була певна політична нестабільність, економічні труднощі перших повоєнних років, соціальні проблеми, відсутність чіткої стратегії наступного розвитку. Все це відобразилося на політичній ситуації загалом [30, с. 18].

Основою формування нової демократичної моделі розвитку стали системні реформи другої половини 1940-их років, які проводилися здебільшого силовими методами, «згори». Відмітною і дуже важливою рисою всіх реформ була їхня комплексність, тобто практично одночасне їх здійснення у стислі терміни в усіх сферах життєдіяльності суспільства – економічній, політичній, культурній. Найбільш повне відображення політичний та соціальний аспекти реформ дістали у Конституції 1947 року, яка проголосила суверенну владу народу, всі права й свободи, принцип розподілу влади та інші притаманні демократичній формі правління постулати [36, с. 397]. Конституція 1947 року створила надійну юридичну основу парламентської демократії. На початку 1947 року міністерство освіти видало підручник з нової Конституції, де пропагувалися ідеї демократії, інтернаціоналізму, суверенітету прав особи, відмови від війни [10, с. 519].

Отже, Основний закон, що вступив у дію 3 травня 1947 року, затвердив у Японії парламентську монархію, ідею розподілу влади на три гілки (законодавчу, виконавчу, судову), принцип верховенства парламенту над кабінетом міністрів як фундаментальний демократичний принцип (кандидатура прем'єр-міністра висувалася парламентом; прем'єр-міністр підзвітний перед парламентом; парламент розглядає і затверджує бюджет країни; кожна палата наділена правом проводити спеціальні розслідування; депутати мають право інтерпеляції, на яку кабінет зобов'язаний відповісти впродовж семи днів; палата представників може висловити недовіру кабінету (в цьому випадку або кабінет подає у відставку, або розпускає парламент).

У руслі демократизації була відновлена діяльність політичних партій і профспілок. Усі партії відповідно до конституції опинилися у рівних стартових умовах. Широкомасштабні перетворення перших повоєнних років, проведені американською окупаційною адміністрацією (декартелізація, деперсоніфікація великої власності на засоби виробництва, нове трудове законодавство, реформа системи освіти, аграрна реформа), мали вирішальне значення для подальшого розвитку Японії. Вони остаточно ліквідували військово-феодальні пережитки й відкрили перед країною широкі перспективи демократичного розвитку [29, с. 12].

Особливу роль у повоєнному розвитку Японії відіграла політика США на другому етапі окупації (1948 – 1952), коли після створення КНР, а потім війни в Кореї (1950 – 1953) вони вирішили перетворити Японію на підконтрольного собі союзника, тобто започаткували так званий «зворотний курс». Програма економічної стабілізації (1948) була спрямована на приборкання інфляції, рішучі перетворення у сфері фінансів та грошового обігу, збалансованість бюджету. Ця програма відома в історії країни як «Лінія Фоджа» й «Податкова реформа Шоупа». Вона, по суті, була методом «шокової терапії», оскільки збалансованість бюджету досягалася на основі різкого скорочення всіх видів державних субсидій і ліквідації компенсаційних виплат; упровадження прогресивного оподаткування особистих доходів (при скороченні максимальної ставки), зменшення неоподаткованого мінімуму, а також податків на майно юридичних осіб та прибуток; уведення системи резервних фондів, звільнених від податків, скорочення оподаткування у сільському господарстві.

Водночас, побоюючись гострих соціальних конфліктів, влада вжила низку превентивних заходів. Так, у липні 1948 року прийнятий декрет про заборону страйків держслужбовців; у листопаді 1948 року були заборонені страйки

робітників державних підприємств; у 1950 році – заборонено проведення мітингів і демонстрацій, закрито ліві газети. У той же час влада здійснила важливий «соціальний маневр»: незважаючи на високу повоєнну інфляцію, було забезпечено швидке зростання реальної заробітної плати: у 1947 році вона становила лише 30,2 % від рівня 1934 – 1936 років, у 1949 році – 66,3 %, а в 1952 році зросла до 102,3 %. Це стало можливим за рахунок тимчасового скорочення частки підприємницького прибутку [29, с. 12].

Зростання реальних прибутків більшості населення сприяло розширенню ємності внутрішнього ринку й забезпеченню соціальної стабільності в країні та відновленню економіки на 1955 рік. До того ж, хоча Японія не отримувала щедрого гранта, який був передбачений для європейських країн за планом Маршала, США широко надавали Японії пільгові кредити. Грошова і натуральна допомога у період з 1945 по 1953 рік становила 2,4 млрд. дол., що відповідало 4,5% ВВП тодішньої Японії. Всі урядові капіталовкладення були покриті цими кредитами. Крім того, був отриманий кредит від Світового банку в розмірі 900 млн. дол., але основну роль відіграла війна у Корей.

У цей час США розмістили в Японії замовлення на різні товари та зброю на суму 1,1 млрд. дол., американські військові та їхні сім'ї споживали всередині Японії товари на суму 2,2 млрд. дол. Це відповідало 6,2 % ВВП Японії того часу і сприяло зростанню промислового виробництва країни вдвічі. Завдяки присутності США у повоєнній Японії був унеможливлений силовий розподіл спільного «пирога» та успішно зреалізовані реформи, задумані японськими управлінцями ще до війни. Унаслідок економічних заходів, ужитих американською окупаційною адміністрацією, був даний позитивний імпульс розвитку країни. «Зворотний курс», урешті-решт, зумовив створення японо-американського військового союзу. Прийняття пакета законів і постанов щодо фактичного відродження японської армії та питань забезпечення безпеки країни за допомогою США завершилося створенням Сан-Франциської мирної системи [23, с. 45].

Політична ситуація в країні після закінчення війни вирізнялася неабиякою напругою. Буквально відразу ж відновився весь спектр політичних партій. Дістала можливість легального існування Комуністична партія Японії (КПЯ). З різноманітних соціал-демократичних груп усіх відтінків відродилася Соціалістична партія Японії (СПЯ), яка була другою за величиною політичною партією та найбільшою лівою силою в країні [20, с. 102]. Особливою підтримкою окупаційної влади користувалися відроджені колишні консервативні партії – Ліберальна партія, Прогресивна, Японська консервативна (пізніше перейменована на кооперативно-демократичну). Консервативні партії відображали інтереси окремих груп фінансового капіталу, а радикальні – різних соціальних верств населення. Тому між партіями як першого, так і другого типу не було й не могло бути жодних узгоджених дій, про що свідчили декілька перших повоєнних виборів у країні.

Перші вибори до палати представників парламенту відбулися у квітні 1946 року. Перемогу на них здобула Ліберальна партія, а її лідер Сігеру Йосида сформував свій перший кабінет, який оголосив про наміри здійснити вільноринкові перетворення в економіці країни, зокрема завершити ліквідацію монопольних об'єднань «дзайбацу». Однак цей уряд виявився нестійким в умовах загострення соціально-економічної ситуації, передусім заборони окупаційною

владою загального страйку в лютому 1947 року. В квітні 1947 року в Японії відбулися загальні парламентські вибори. На них Ліберальна партія втратила провідне становище в парламенті. Вперше в історії Японії значну кількість мандатів отримали партії соціал-демократичної орієнтації. Головою нового коаліційного уряду став соціаліст Катаяма Тецу. Через постійні дискусії всередині уряду, що складався із соціалістів, лібералів та демократів, менш ніж через рік сталася чергова урядова криза. Новий коаліційний кабінет, очолюваний лідером Демократичної партії Асида Хітосі, проіснував ще менше. Цими двома урядами завершилася епоха коаліційних кабінетів до її відновлення у 1993 році. Наступні парламентські вибори продемонстрували боротьбу різних консервативних партій за контроль за фінансовими потоками. У суперництві за владу консервативні й центристські партії використовували різні комбінації союзів та коаліцій. На середину 1950-их років у консервативному таборі визначилися дві змагальні сили – Ліберальна і Демократична партії. На парламентських виборах вони отримували відносно більшість голосів.

У лівоцентристському таборі сильні позиції мала СПЯ, яка двічі входила до урядової коаліції. Однак на початку 1950-их років у керівництві партії виникли гострі суперечки з питання щодо мирного договору, японо-американського договору безпеки та японських сил самооборони. Праві виступили на захист мирного договору, але проти ратифікації «договору безпеки», ліві – проти ратифікації обох договорів (оскільки мирний договір не був «усебічним»). Це призвело до організаційного розколу партії у 1951 році на ліву СПЯ і праву СПЯ, що, без сумніву, ослабило позиції соціалістів [29, с. 25].

У середині 1950-их років відбулося нове перегрупування політичних сил. На вимогу генеральної ради профспілок у жовтні 1955 року було відновлено єдність СПЯ, що зміцнило позиції лівих сил у парламенті. Динамічний розвиток економіки вимагав невідкладного об'єднання всіх консервативних сил, що й привело до створення у 1955 році єдиної ліберально-демократичної партії (ЛДП), яка була відображенням концентрації на одному полюсі всіх консервативних партій країни. Об'єднання консерваторів було викликане й занепокоєнням ділових кіл Японії консолідацією лівих сил.

Загалом «холодна війна» уповільнила процес демократизації Японії. Нова американська політика, започаткована у 1948 році, була спрямована на планомірне перетворення Японії на військово-стратегічний плацдарм США у Східній Азії. Вже в серпні 1950 року, всупереч конституції, розпочалося фактичне відродження збройних сил Японії під виглядом резервного корпусу чисельністю 75 тис. осіб, японська держава залучається до воєнного блоку зі США, на противників японського мілітаризму та представників лівих сил спрямовуються репресії, їх усувають з державного апарату, і, навпаки, амністуються особи, раніше засуджені як військові злочинці [14, с. 4].

Поворот в американській політиці щодо Японії від проведення «експерименту в демократії» до будівництва «антикомуністичного бастиону» в зв'язку з міжнародною ситуацією збігся з інтересами консервативних сил, які побачили у повоєнній демократизації потенційну загрозу своїм позиціям, особливо після формування коаліційного уряду за участю соціалістів [17, с. 72]. Зусилля були спрямовані на перебудову демократичної системи, створеної новою конституцією, зовнішнє пристосування її до японських традицій та умов. Консерватори

намагалися звести до мінімуму радикальні зміни політичної системи, основаної на новій конституції. Це свідчило, з одного боку, про глибоке проникнення ідей конституційної демократії у широкі верстви японського народу, які стали громадянською свідомістю, складовою громадянського суспільства. З іншого боку, виникав парадокс «консерваторів-реформістів і консервативних радикалів».

Отже, історичний рух Японії до демократії та формування сучасної політичної системи розпочався не з повоєнного, а з довоєнного періоду, коли країна вперше набула певного досвіду демократичного розвитку: впродовж 1900 – 1920-их років були зроблені перші кроки до створення більш ліберальної моделі управління та впровадження базових демократичних цінностей. На цей період припадає активність політичних партій, робітничого руху, становлення парламентаризму, а відтак, формування політичного обличчя сучасної Японії. Тому відразу після війни порівняно швидко здійснювалося відновлення демократичних інститутів. Це дозволяє твердити про високий ступінь спадковості повоєнної політичної системи з її довоєнною моделлю. Політичні процеси в довоєнній Японії хоча й стали важливою передумовою майбутньої другої модернізації Японії, водночас продемонстрували нездатність тогочасної політичної еліти провести глибоку трансформацію без потужного зовнішнього імпульсу. Таким імпульсом стала повоєнна демократизація Японії в умовах американського окупаційного режиму, коли були проведені системні реформи, які стали основою подальшого розквіту країни, досягнення нею економічного та політичного дива.

Список використаної літератури

1. Акио Кавато. Смысл исчез из общества / Кавато Акио // Азия и Африка сегодня. – 2006. – №4. – С. 45-47.
2. Арешидзе Л. Г. Старые и новые факты о «Курильской проблеме» в российско-японских отношениях / Л. Г. Арешидзе, М. И. Крупянко // Восток. – 2002. – №5. – С. 84-87.
3. Буранок С. О. Трагедия в Перл-Харборе и американская пресса / С. О. Буранок // Вопросы истории. – 2010. – №5. – С. 210-220.
4. Внешняя политика Японии: история и современность: [учеб. пособие / отв. ред. Э. В. Молодякова]. – М.: Вост. лит., 2008. – 320 с.
5. Все о Японии / [сост. Р. И. Царева]. – М.: Профит Стайл, 2008. – 608 с.
6. Демократия в Японии: Современность и традиции: Круглый стол // Восток. – 1991. – №4. – С. 57-73.
7. Елисеефф В. Японская цивилизация: пер. с франц. И. Эльфонд / В. Елисеефф, Д. Елисеефф. – Екатеринбург: У-Фактория, 2006. – 528 с.
8. Исторический опыт Японии: в чем специфика? Круглый стол // Азия и Африка сегодня. – 1990. – №10. – С. 29-33.
9. Катасонова Е. Л. Отаку: за и против / Е. Л. Катасонова // Азия и Африка сегодня. – 2011. – №1. – С. 66-68.
10. Китагава Дж. М. Религия в истории Японии: пер. с англ. Н. М. Селиверстова / Дж. М. Китагава. – СПб.: Наука, 2005. – 588 с.
11. Конституция Японии (вступила в силу 3 мая 1947 г.) // Антология политической мысли. – Т. 5: Политические документы. – М.: Политиздат, 1997. – С. 396-404.
12. Кошкин А. А. Японию могли разделить на оккупационные зоны / А. А. Кошкин // Азия и Африка сегодня. – 2010. – №4. – С. 56-62.
13. Кузнецов Ю. Д. История Японии / Ю. Д. Кузнецов, Г. Б. Навлицкая, И. М. Сырицын. – М.: Высшая школа, 1988. – 593 с.

14. Кутаков Л. Л. Очерки новейшей истории Японии (1918 – 1963) / Л. Л. Кутаков. – М.: Прогресс, 1965. – 294 с.
15. Латышев В. А. Политическая власть в Японии: Механизм функционирования на современном этапе / В. А. Латышев. – М.: Наука, 1988. – 211 с.
16. Макаренко В. В. «Мэйдзи исин»: стадийные особенности генезиса капитализма в Японии / В. В. Макаренко // Народы Азии и Африки. – 1980. – №2. – С. 167-176.
17. Макаров А. Я. Политическая власть в Японии / А. Я. Макаров. – М.: Наука, 1988. – 248 с.
18. Молодяков В. Е. «Реставрация», «революция» или...? / В. Е. Молодяков // Восток. – 2002. – №3. – С. 53-62.
19. Мясников В. С. Россия и Япония: узлы противоречий / В. С. Мясников // Вопросы истории. – 2011. – №2. – С. 139-157.
20. Николаева О. И. Социалистическая партия Японии: от левой ортодоксии к правоцентризму / О. И. Николаева // Мировая экономика и международные отношения (далее МЭМО). – 1997. – №1. – С. 102-107.
21. Овсянников Н. В. «Демократия Тайсе»: судьба либерализма в Японии в первой половине XX в. / Н. В. Овсянников // Вестн. Моск. ун-та. Сер. 13. Востоковедение. – 2008. – №1. – С. 3-13.
22. Рамзес В. Б. Тернистый путь к материальному благополучию / В. Б. Рамзес // МЭМО. – 1999. – №9. – С. 83-90.
23. Русаков Е. М. Ни права (международного), ни здравого смысла / Е. М. Русаков // Азия и Африка сегодня. – 2010. – №3. – С. 42-47.
24. Сапожников Б. Г. Япония между 1945 и 1980 годами: итоги и уроки / Б. Г. Сапожников // Народы Азии и Африки. – 1980. – №5. – С. 29-39.
25. Сапрыкин Д. А. Формирование системы местного самоуправления Японии в эпоху Мэйдзи (1868-1911) / Д. А. Сапрыкин // Восток. – 2011. – №2. – С. 25–31.
26. Севостьянов Г. Н. Япония 1945 г. в оценке советских дипломатов. Новые архивные материалы / Г. А. Севостьянов // Новая и новейшая история. – 1995. – №6. – С. 32-53.
27. Тихоокеанская Азия: перспективы трансформаций политических систем: Круглый стол // МЭМО. – 2010. – №5. – С. 83-95.
28. Топеха П. П. Социально-политические изменения в Японии после Второй мировой войны / П. П. Топеха // Вопросы истории. – 1980. – №10. – С. 59-74.
29. Тумаков А. И. Новейшая история стран Восточной Азии (1945 – 2000 гг.): учеб. пособие / А. И. Тумаков, А. П. Чижов. – Харьков: Штрих, 2001. – 180 с.
30. Чернявский И. В. Меч или хризантема / И. В. Чернявский // Проблемы Дальнего Востока. – 1990. – №4. – С. 17-24.
31. Чугров С. В. Россия и Япония: о некоторых параллелях в политической культуре / С. В. Чугров // МЭМО. – 2002. – №11. – С. 48-54.
32. Эйдус Х. Т. История Японии с древнейших времен до наших дней / Х. Т. Эйдус. – М.: Прогресс, 1968. – 401 с.

Н. В. Беседина

ПОСЛЕВОЕННЫЕ РЕФОРМЫ И СТАНОВЛЕНИЕ ПРЕДСТАВИТЕЛЬНОЙ ДЕМОКРАТИИ В ЯПОНИИ

В статье анализируется соотношение первой и второй волн модернизации Японии, раскрываются особенности формирования новой демократической модели общественного развития страны после поражения во Второй мировой войне.

Ключевые слова: *мотибун, «мэйдзийская модель», «демократия Тайсе», неординарная демократия, милитаризм, «синдром Тихоокеанской Швейцарии», «обратный курс».*

N. V. Besedina

**POST-WAR REFORMS AND FORMATION
OF REPRESENTATIVE DEMOCRACY IN JAPAN**

The article analyzes the correlation between the first and the second waves of modernization in Japan. The peculiarities of forming the new democratic model of the country's social development after its defeat in World War II are considered here.

Keywords: *motibun, "Meiji model", "Taisho democracy", "peculiar democracy", militarism, syndrome of Pacific Switzerland, "reverse policy", "system of 1955".*

Надійшла до редакції 30 жовтня 2012 року